
СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

*А.Л. Баланда,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, перший заступник
директора Інституту оперативної діяльності та
державної безпеки СБ України*

Національна безпека є головним імперативом існування будь-якого національно-державного утворення, до основних функцій якого належить регулювання суспільних відносин, спрямоване на узгодження та всебічне задоволення різноманітних інтересів людини, суспільства й держави.

Вживання і стабільне функціонування соціальної системи визначається ефективністю розв'язання соціально-економічних проблем (концепція “функціональних імперативів”, представниками якої є Р.Бейлз, Т.Парсонс, Б.Шилз). До визначальних науковці відносять проблему відтворення структури суспільства й зняття в ньому напруження.

Посилення соціального пресу в суспільстві є основною причиною його маргіналізації, що, у свою чергу, веде до масштабних соціальних конфліктів [1, с.3].

Соціальна складова національної безпеки — поняття різноаспектне. Її визначення включає: по-перше, оцінку соціального напруження, що може призвести за певних обставин до потужних соціальних вибухів та регіонального сепаратизму.

По-друге, йдеться про ступінь незадоволеності населення рівнем соціально-економічного розвитку країни та власним добробутом. Так, дані соціологічного моніторингу свідчать: останніми роками в Україні помітно поширилися протестні настрої. Це показує, зокрема, динаміка розподілу відповідей на запитання: „Що, на Вашу думку, краще — терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою або у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?” [2, с.467].

В останні роки частка людей, які вважають, що потрібно активно протестувати проти погіршення умов життя, значно перевищує кількість тих, хто виступає за збереження миру будь-якою ціною.

По-третє, це готовність і можливість для кожного індивіду займатися продуктивною працею. Внаслідок невирішеності питань власності, недосконалості податкової політики, значної корупційності системи державного управління послаблюється мотивація до трудової активності. Ці процеси можуть становити загрозу національній безпеці за двома напрямками:

- економічна безпека держави (низька професійна та територіальна мобільність населення, професійна деградація та втрата кваліфікації внаслідок тривалого перебування в стані безробіття (відкритого чи прихованого) і відтоку до сфери неформальної зайнятості, виїзд за межі країни висококваліфікованих спеціалістів);
- соціально-політична стабільність країни. Ці напрями значною мірою визначаються становищем різних груп населення на ринку праці [3, с.33–34].

Таблиця 1

Динаміка поширення протестних настроїв (%)

Варіанти відповідей	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Потрібно будь-що зберегти порядок	43,8	40,8	34,6	28,9	29,4	31,1	36,1	27,0	34,0	29,0	34,2
<i>Важко сказати</i>	<i>31,0</i>	<i>32,9</i>	<i>33,3</i>	<i>34,1</i>	<i>32,0</i>	<i>34,5</i>	<i>33,4</i>	<i>33,2</i>	<i>24,2</i>	<i>23,6</i>	<i>22,6</i>
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	22,7	26,2	32,1	36,6	38,5	34,0	30,5	39,7	41,5	46,8	42,1
<i>Не відповіли</i>	<i>2,4</i>	<i>0,1</i>	<i>0,0</i>	<i>0,4</i>	<i>0,1</i>	<i>0,3</i>	<i>0,0</i>	<i>0,1</i>	<i>0,3</i>	<i>0,6</i>	<i>1,2</i>

У вітчизняній науці соціальна складова національної безпеки України має вкрай недостатній рівень теоретичної розробленості. Серію наукових досліджень, присвячених вказаній проблемі, проводив у 1995–1997рр. Національний інститут стратегічних досліджень, у 1998–2000рр. Інститут економіки промисловості НАН України виконав НДР „Дослідження проблем соціальної безпеки та шляхи їхнього вирішення”, за результатами якої вийшла монографія та захищена докторська дисертація [4].

Разом з цим на сьогодні в Україні, окрім названих ґрунтовних спеціальних досліджень, концептуальні розробки з проблем соціальної безпеки практично відсутні. Це дає підстави погодитися з думкою О.Новікової, яка вважає, що соціальна безпека, незважаючи на гостроту та вагомість, не набула відповідного розвитку як самостійний науково-практичний напрям ні у системі національної безпеки, ні в системі державного управління, ні у системі соціальної та економічної політики [5, 80]. Більш того, якщо Концепція (основи державної політики) національної безпеки України (1997рік) визначала 7 сфер національної безпеки України, до складу яких включалася і соціальна безпека, то прийнятий у 2003 році Закон України „Про основи національної безпеки України” терміна „соціальна безпека” не містить, визначаючи лише загрози національним інтересам і національній безпеці України у соціальній та гуманітарній сферах: невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначенням соціальним пріоритетам; неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення; криза системи охорони здоров’я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров’я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб; загострення демографічної кризи; зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства; прояви моральної та духовної деградації суспільства; зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва [6].

Науковці Центру перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики та НАН України узагальнили різні методичні підходи щодо визначення та розуміння поняття “соціальна безпека” [7]: соціальна безпека – стан суспільства, в

тому числі всіх основних сфер виробництва, соціальної сфери, охорони внутрішнього конституційного порядку, зовнішньої безпеки, культури, за якого забезпечується номінальний рівень соціальних умов та соціальних благ – матеріальних, санітарно-епідеміологічних, екологічних, психологічних тощо, що визначають якість життя людини і суспільства в цілому та гарантується мінімальний ризик для життя, фізичного та психічного здоров'я людей.

Погоджуючись загалом із запропонованим визначенням, слід зазначити, що у запропонованому розумінні термін “соціальна безпека” є надто переобтяженим і широким (охорона внутрішнього конституційного порядку є сферою державної безпеки, зовнішня безпека повинна розглядатися з позиції національних інтересів суб'єкта міжнародних відносин тощо).

При конструюванні поняття “соціальна безпека”, на нашу думку, необхідно виходити з того, що це частина більш складної наукової категорії – національної безпеки, яка відображає захищеність особи, соціальної групи, суспільства від загроз їх життєвим інтересам, правам, свободам. Виходячи з цього, у загальному вигляді, постійним об'єктом соціальної безпеки є особа, її життєво важливі права і свободи у соціальній сфері життєдіяльності суспільства: право на достойний рівень життя, на працю та її оплату, освіту, відпочинок, гарантований соціальний захист з боку держави.

Таким чином, хоча термін не закріплений на законодавчому рівні, у переважній більшості наукових праць соціальна складова національної безпеки України визначається як „соціальна безпека”. Очевидно, з цим можна погодитися, оскільки відповідні дослідження мають передбачати поєднання проблем національної безпеки України з державними пріоритетами соціальної політики, а загрози у соціальній сфері набувають дедалі більшої актуальності в забезпеченні національної безпеки України.

Однак, на нашу думку, для цілей дослідження національної безпеки термін „соціальна складова національної безпеки” виглядає більш прийнятним і коректним, оскільки вона повинна включати значно ширший комплекс проблем, ніж соціальна безпека.

Такий підхід дасть змогу також дослідити загрози національній безпеці, детермінантами яких виступають:

- безробіття;
- нелегальна зайнятість;
- нелегальна трудова міграція;
- бідність.

Дослідження комплексу вказаних проблем передбачає застосування системного підходу, оскільки соціальна структура суспільства є системою, її елементами виступають індивіди, які об'єднуються у громадські організації, об'єднання, політичні партії тощо. У цьому випадку відповідний вплив на систему може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Останній визначається інтересами кожного із структурних елементів у процесі їх взаємовідносин та у взаємодії із зовнішнім середовищем. За наявності протиріч або антагонізмів між кількома групами інтересів, розвиток суспільства підпорядковуватиметься тій соціальній групі, яка найбільш послідовно відстоює свої інтереси, і багато у чому буде визначатися прогресивним чи регресивним характером панівної ідеології у домінуючій соціальній групі, яка спрямовуватиметься насамперед на реалізацію її власних корпоративних інтересів. З цієї позиції *національну безпеку слід розглядати як стан соціальної структури чи суспільства, що залежить від співвідношення сил між соціальними групами чи від рівня спільності їх інтересів.*

Соціальна складова національної безпеки на сучасному етапі соціально-економічного розвитку виступає внутрішнім фактором її забезпечення і набуває особливої актуальності у зв'язку із зменшенням фінансових можливостей держави у проведенні активної

соціальної політики. Радикальні трансформаційні процеси, що продовжуються в Україні, призводять до сегментації суспільства, поділяючи його на полярні соціальні верстви з різним статусом.

Соціальна складова в системі суспільно-політичних і економічних пріоритетів України набирає ваги одного з домінуючих національних інтересів. Від ефективності соціальної політики залежить ставлення громадян до впроваджуваних реформ, до державних інституцій, політичних партій і окремих політиків, зрештою – до державності і незалежності України. Від якості та динаміки вирішення цих проблем значною мірою залежати також імідж нашої країни в очах європейської і світової демократичної спільноти.

З іншого боку, ситуація в соціальній сфері, механізм її функціонування та фінансування значною мірою визначаються вибраною моделлю розвитку держави. Соціально орієнтована економічна система з домінуванням складових соціал-демократичної моделі державного устрою передбачає високий рівень перерозподілу ВВП через бюджет (а отже, і високі податки з доходів за прогресивною шкалою), велику частку державної власності в економіці країни, високий ступінь контролю держави за соціально-економічними процесами і поширення практики надання соціальних послуг через суспільні фонди споживання [8, с.49].

Виходячи з викладеного, можна визначити головний системний компонент національної безпеки – це життєво важливі інтереси соціальної структури, що домінують у відносинах із факторами розвитку національно-державних структур. Вказані інтереси структури взаємодіють з інтересами її базових елементів, таких як соціальні групи, еліта, державні і громадські організації, партії, релігійні й етнічні утворення, рухи тощо. Антагоністичні чи невирішені протиріччя інтересів окремих домінуючих соціальних структур становлять загрозу стабільному існуванню чи сталому розвитку всієї соціальної системи.

Вивчення проблем взаємозв'язку сталого розвитку та безпеки, в свою чергу, дає можливість одночасно досліджувати більш конкретні процеси, котрі нині переважно розглядаються ще нарізно та ізольовано: сталого розвитку та безпеки життєдіяльності. Вихідним пунктом тут є твердження про те, що сталий розвиток – це певна траєкторія довготермінового (практично необмеженого) збільшення загального блага людства [9, с.6].

Отже, забезпечення національної безпеки виступає функціональною характеристикою стабільного розвитку соціальної структури; її реалізація проходить такі етапи:

- виділення життєво важливих національних інтересів;
- аналіз наявних протиріч між інтересами зовнішніх соціальних елементів і інститутами національно-державної структури;
- моніторинг внутрішніх протиріч між національно-державними інтересами та інтересами їх соціальної складової;
- визначення шляхів і можливих механізмів вирішення зовнішніх та внутрішніх протиріч;
- визначення суб'єктів забезпечення безпеки, дії яких повинні забезпечити стабільний стан системи;
- розробка заходів вирішення зовнішніх чи внутрішніх конфліктів і протиріч, досягнення сталого функціонування і розвитку соціальної структури.

Запропонований підхід дає змогу не лише визначити зміст і структуру національної безпеки через призму її соціальної складової, а й більш виважено підійти до виділення її об'єктів. Так, у концептуальних дослідженнях [10; 11] об'єктами національної безпеки виступають особа, суспільство і держава. Аналогічний підхід втілено також у Законі України „Про основи національної безпеки України” – об'єктами національної безпеки є: людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформа-

ційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси [6].

Однак, на нашу думку, таке визначення об'єкта може бути прийнятним в основному лише при вирішенні питання забезпечення суспільного порядку, оскільки названі елементи є також соціальними структурами, як і національно-державне утворення, і виступають лише його складовими (тобто співвідносяться як конкретне поняття з більш загальним). Тому *об'єктом* національної безпеки має бути система відносин між елементами соціальної спільності і у зовнішньому, і внутрішньому аспектах. Тоді стабільність функціонування і розвитку соціальної структури реалізується у вигляді системи взаємовідносин і взаємозв'язків між її елементами.

Не менш актуальним питанням є уточнення *об'єкта забезпечення* національної безпеки. Адже в соціальних структурах вплив на об'єкт може бути як прямим, так і опосередкованим. Тоді об'єктом забезпечення безпеки може стати ідеальний (власне відносини) чи матеріальний носії системи відносин, і як об'єкт забезпечення національної безпеки можуть розглядатися людина, суспільство і держава. Вплив тих чи інших загроз на вказаний об'єкт в кінцевому результаті опосередковано впливає на функціонування системи відносин у суспільстві та державі, тобто співвідношення об'єкта безпеки і об'єкта її забезпечення реалізується як співвідношення мети функціонування (запобігання порушенню системи суспільних відносин) і конкретних дій (вплив на визначений об'єкт).

Зазначені висновки щодо об'єкта та суб'єкта забезпечення національної безпеки України дають змогу вважати соціальний фактор одним з найактуальніших чинників національної безпеки України.

Негативні явища в соціальній сфері, що формують соціальне напруження, в основному є наслідком недосконалості державного управління, тобто вони зумовлюються низьким рівнем забезпечення національної безпеки України. Вказаний взаємозв'язок соціального напруження та національної безпеки відіграє вирішальну роль у своєчасному і адекватному регулюванні цих явищ.

Якщо національну безпеку розглядати як такий стан функціонування суспільства, за якого у повному обсязі забезпечуються територіальна цілісність, конституційний лад, суверенітет і прогресивний розвиток, реалізуються права і свободи громадян, то реальна загроза одній зі складових безпеки в період соціального напруження характеризує цю стадію розвитку як суспільно небезпечну. Звідси, будь-яка з форм соціального протесту (страйк, економічна блокада, маніфестація з елементами відкритої непокори і протидії правоохоронним органам), нехтування правилами її проведення набуває характеру суспільно небезпечного стану розвитку залежно від:

- масовості явища, його тривалості і території, на яку воно поширюється;
- характеру висунутих вимог і методів їх досягнення;
- безпосереднього впливу на будь-яку складову національної безпеки.

Наведені елементи-ознаки виходу стану соціального напруження на суспільно небезпечний рівень розвитку, як правило, проявляються у їх взаємопроникненні, вони визначають також гостроту соціального конфлікту незалежно від форм його прояву.

У процесі вирішення одного й того ж конфлікту може застосовуватися як одна форма соціального протесту, так і їх поєднання. Цілком очевидно, що точне вимірювання ознак, які визначають досягнення суспільно небезпечного розвитку соціального напруження, є неможливим. Однак здебільшого конкретні цифри і не потрібні, оскільки соціальний конфлікт, що розрісся до ознаки масовості явища (переважно в теоріях визначається кількістю одиниць спостереження від 100 і більше), буде характеризуватися ступенем соціальної небезпеки і залежатиме лише від шкали вимірювання та об'єкта аналізу. Так, для окремого підприємства з чисельністю працюючих 200–300 осіб участь у конфлікті 100 робітників – явище більш ніж масове, однак основи національної безпеки такого роду

конфлікт не зачепить. Якщо ж за одиницю спостереження взяти підприємство, то сукупність 100 конфлікуючих об'єктів характеризує масовість зовсім іншого порядку, яка є соціально небезпечною для прогресивного розвитку країни.

Таким чином, виникає питання щодо необхідності визначення індикаторів суспільно небезпечного розвитку. Ряд провідних вітчизняних науковців запропонували досить цікаві і прогресивні методики розрахунку індикаторів соціальної безпеки [12, с.25]. Їх запровадження дало можливість дещо обмежити полярність в оцінках сучасного стану українського суспільства, а також знайти окремі порогові значення деструктивного розвитку системи.

Порогові значення показників-індикаторів – це такі граничні величини, недотримання яких спричинює загрози нормальному розвитку різних елементів виробництва і формування негативних руйнівних тенденцій.

Варто наголосити, що всі залежності між показниками безпеки та їх пороговими значеннями необхідно розглядати в динаміці. Це означає, що одночасна зміна граничних величин не завжди призводитиме до моментального і незворотного порушення у соціально-економічному розвитку. Понад те, завжди є деякий запас часу, впродовж якого може перевищуватися порогове значення чи допускатися недотримання класичної ринкової залежності. Все залежатиме від конкретного випадку, об'єктивних і суб'єктивних умов. Та, загалом, у множині випадкових „сплесків” і винятків виявляються стійкі закономірності, які треба досліджувати й узагальнювати. Вони мають стати основною інформаційною базою для прийняття управлінських рішень на рівні держави.

Однак вирішення поставленої задачі супроводжується низкою проблем методологічного і практичного характеру. Так, по-перше, з погляду теорії систем, при визначенні критичного порогу слід враховувати не один, а сукупність показників, бо критичне відхилення одного—двох соціальних параметрів від норми далеко не завжди точно характеризує загальну ситуацію. По-друге, соціально-економічна і політична природа кожного суспільства спонукає до виваженого використання уніфікованих показників розвитку, оскільки критичні точки, що властиві одній країні, можуть бути лише умовно прийнятними для іншої. Для України характерним є переплетіння та взаємопроникнення різних форм соціально-економічних відносин, що надають українському суспільству досить високий запас міцності і гнучкості в критичних ситуаціях (яскравим прикладом є неформальна зайнятість, яка, у свій час, для багатьох стала джерелом підтримання певного рівня добробуту, а для деяких – засобом виживання). По-третє, в різних країнах існують свої специфічні підходи до збирання та обробки соціологічної інформації, що ускладнює проведення відповідного порівняльного аналізу. Все це значно ускладнює конструювання критичних значень та побудову надійної системи порогових показників. Тому на сьогодні найбільш прийнятним і адекватним виглядає експертний метод побудови відповідних значень, що має передбачати оцінку:

- рівня соціальної протестної активності населення (гострота і можливості вирішення конфліктів);
- рівня і якості життя (демографічний потенціал, зайнятість населення, освіта, криміногенна ситуація);
- ефективності використання людського капіталу.

Таким чином, проведене дослідження дає можливість зробити висновок, що соціально-складова національної безпеки протягом останнього десятиріччя стала фундаментальною категорією, причому вона є більш актуальною і важливою, ніж традиційні військові, політичні чи інші аспекти національної безпеки України, оскільки без соціуму саме поняття безпеки втрачає будь-який сенс. Нині в українському суспільстві спостерігається загрозна тенденція, коли окремі соціально-економічні стратегії та програми розвитку підпорядковуються специфічним інтересам еліт і корпоративних груп, які все менше ко-

респондують з об'єктивними національно-державними інтересами України, що, незважаючи на порівняно невисокий рівень масової активності, призводить до зростання суспільного невдоволення, песимізму, соціально-психологічного напруження.

Джерела

1. *Онiкiєнко В.В.* Маргіналізація населення України / НАН України НЦ ЗРП. – К., 1997. – 191с.
2. *Владико О.* Соціальна напруженість і готовність до соціального протесту // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 705с.
3. *Богиня Д.П., Куликов Г.Т., Шамота В.М., Лісогор Л.С., Долгова Л.І.* Соціально-економічний механізм регулювання ринку праці та заробітної плати / НАН України. Інститут економіки. – К., 2001. – 300с.
4. *Новикова О.Ф.* Організаційно-економічне регулювання соціальної безпеки в системі державного управління. Автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.02.03 / НАН України; Інститут економіки промисловості. – Донецьк, 1998. – 51с.
5. *Соціальна безпека: пошук нової парадигми.* Зб. наук. ст. – К., 2003. – 151с.
6. *Закон України „Про основи національної безпеки України”* Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – N 39, ст.351.
7. *Давидюк О.О.* Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системних показників. – <http://www.cpsr.org.ua/>
8. *Лібанова Е.М.* Перспективи трансформації соціальної сфери України// Демографія та соціальна економіка. – 2004. – № 1–2.
9. *Дорогуцьов С.І., Ральчук О.М.* Сталий розвиток і безпека: аспекти сполучення. – К.: Т-во „Знання” України, 2002. – 34 с.
10. *Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т.* Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): Навчальний посібник / За заг. ред. П.В.Мельника, Н.Р.Нижник. – Ірпінь, 2000. – 304 с.
11. *Національна безпека України 1994–1996 рр.:* Наукова доповідь НІСД. – К.: НІСД, 1997. – 197 с.
12. *Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України /* Нац. ін-т проблем міжн. безп.; За ред. А.І.Сухорукова. – К., 2003. – 64с.

Аннотація. Стаття посвящена разработке теоретических основ социальной составляющей научной категории ”национальная безопасность”. На основе применения системного подхода к исследованию объекта национальной безопасности сделан вывод о значительной актуализации угроз в социальной сфере, которые начинают доминировать над традиционными угрозами – военными, политическими, экологическими.

Abstract. The article is devoted to development of theoretical bases of social scientific category «national safety». On the basis of application of system campaign to research of object of national safety, a conclusion is done about considerable actualization of threats in a social sphere, which begin to dominate over the traditional threats – militaries, political, ecological.